

DÖVLƏT MÜSTƏQİLLİYİ UĞRUNDA XALQ HƏRƏKATININ BAŞLANMASI

Əzizova Rübabə Yasin qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti
azizova60@mail.ru

Açar sözlər: *hərəkət, müstəqillik, dövlət, tarix, vətənpərvərlik, etiraz, demokratiya, siyasət*

1988-ci ilin fevralından noyabrın 17-ə kimi xalq hərəkəti artaraq milli azadlıq xarakteri aldı. Bu mərhələnin xarakterik xüsusiyyətlərinin biri kortəbii çıxışların müəssəsskil bir qüvvəyə çevrilməsi idi. Hərəkətin ilk iştirakçıları tələbələr və ziyalılar idi. Onların ardınca əhalinin digər kateqoriyalarından hərəkətə qoşulanların sayı artdı. Dağlıq Qarabağdakı qanunçuluğun pozulmasına etirazlarla başlayan çıxışlar vətənpərvərlik, milli özünüdərk kimi xüsusiyyətlərin formalaşmasının göstəriciləri oldu. 1988-ci ilin sonunda bir qrup ziyalı xalq hərəkətinə rəhbərlik üçün Azərbaycan Xalq Cəbhəsi yaratdı.

“Meydan hərəkəti” adı almış mitinq və çıxışların gedişində yaranan başqa bir yeni cəhət sovet hərbi hissələrinin təxribatlarının aradan qaldırılaraq hərəkətin gözlənilməz hadisələrə yol verilmədən idarə olunması idi. Başqa yeni cəhət bu idi ki, əvvəllər mitinq və çıxışlara rəhbərlik, tələblərin hazırlanmasının məsuliyyətini, ziyalılar daşıyırdılarsa, indi hərəkətin gedişində sadə peşə sahibləri olan yeni gənc liderlər də tanınmağa başladılar.

НАЧАЛО НАРОДНОГО ДВИЖЕНИЯ ЗА ГОСУДАРСТВЕННУЮ НЕЗАВИСИМОСТЬ

Азизова Рубаба Ясин

Ключевые слова: *движение, независимость, государство, история, патриотизм, протест, демократия, политика*

С февраля по 17 ноября 1988 г. народное движение усилилось и приняло характер национально-освободительного. Одной из характерных черт этого этапа было превращение спонтанных выступлений в организованную силу. Первыми участниками движения были студенты и представители интеллигенции. За ними последовали представители других категорий населения. Выступления, начавшиеся с протестов против нарушения законности в Нагорном Карабахе, были показателями

формирования таких черт, как патриотизм и национальное самосознание. В конце 1988 года группа представителей сформировала Народный фронт Азербайджана, возглавив народное движение.

Одним новым аспектом митингов и демонстраций так называемого «народного движения» стало устранение провокаций со стороны советских войск и контроль движения против непредвиденных событий. Ещё одним новым аспектом было то, что если интеллигенция была ответственна за руководство предыдущими демонстрациями и выступлениями, подготовку требований, то теперь в ходе движения начинают признаваться новые молодые лидеры с простыми профессиями.

THE BEGINNING OF THE PEOPLE'S MOVEMENT FOR STATE INDEPENDENCE

Azizova Rubaba Yasin

Keywords: *movement, independence, state, history, patriotism, protest, democracy, politics*

From February to November 17, 1988, the popular movement intensified and took on the character of a national liberation. One of the characteristic features of this stage was the transformation of spontaneous performances into organized force. The first participants in the movement were students and intellectuals. They were followed by representatives of other categories of the population. The demonstrations, which began with protests against the violation of the rule of law in Nagorno-Karabakh, were indicators of the formation of such traits as patriotism and national identity. At the end of 1988, a group of representatives formed the Popular Front of Azerbaijan, leading the popular movement.

One new aspect of the rallies and demonstrations of the so-called "popular movement" was the elimination of provocations by Soviet troops and the control of the movement against unforeseen events. Another new aspect was that if the intelligentsia was responsible for leading previous demonstrations and speeches, preparing demands, now new young leaders with simple professions are beginning to be recognized in the course of the movement.

***

Giriş. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpası haqqında indiyədək müəyyən tədqiqatlar aparılmışdır. Problemlə bağlı bir çox məsələlər təhlil olunsa da, məsələyə dəfələrlə qayıtmaq yenə də aktual olaraq qalır. Azərbaycan bu gün müstəqildir, özü öz torpaqlarının və təleyinin həm sahibi, həm

müdafiəçisidir. Lakin bəzi qonşu dövlətlərin regionda qalmaq, burada yenidən möhkəmlənmək cəhdləri yenə də davam edir.

Bu baxımdan xalqımızı müstəqilliyə aparan yolun bütün gedişindəki proseslərin ciddi araşdırılmasının vacibliyini qeyd etməklə bərabər, bu müstəqilliyin qorunub möhkəmləndirilməsi üçün bundan sonra nələrə nail olmalı olduğumuzu, hansı addımlar atacağımızı diqqətlə düşünüb müəyyən etməliyik. Ona görə də dövlət müstəqilliyinin bərpasına gedən yolla bağlı hələlik tam cavablandırılmamış müəyyən suallara cavab tapmaq yenə də aktualdır.

“Meydan hərəkəti”na gedən yol. Dağlıq Qarabağdakı qanunçuluğun pozulmasına etirazlarla başlayan çıxışlar “1988-ci ilin noyabr ayının 17-də 1 milyon insanın Bakının mərkəzi meydanına toplaşaraq indiyədək görünməmiş dərəcədə mütəşəkkillik nümayiş etdirməsi, bu ana qədərki və bundan sonrakı hadisələrin ən yüksək dövrü demək idi. “Meydanda 1918-1920-ci illərdə mövcud olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üçrəngli, ay-ulduzlu bayrağı qaldırıldı” [3].

1988-ci ilin fevralın ortalarından noyabrın 17-ə kimi olan dövrü demokratik xalq hərəkətinin, geniş xalq kütlələrinin iştirak etdiyi milli-azadlıq hərəkəti kimi qəbul etmək olar. Bu mərhələ üçün xarakterik xüsusiyyətlərin biri kortəbii başlamış çıxışların kütləvi hal alaraq, get-gedə genişlənən, idarə olunan mütəşəkkil bir qüvvəyə çevrilməsi idi. Hadisələrin həm respublikada, həm də ondan kənardakı müşahidəçilərinin həmrəy olduğu yekdil qənaət bundan ibarət idi ki, əhali arasında Dağlıq Qarabağdakı özbaşınalılara qarşı çevrilən çoxsaylı etiraz aksiyaları qısa bir vaxtda kütləviləşdi, hərəkət özü ilə ictimai hərəkətdən, xalq çıxışlarından çox ilk siyasiləşmə meylləri ilə zənginləşdi.

Xalq hərəkətinin xarakterinin qısa bir vaxt ərzində dəyişməsi kökündə çox müxtəlif səbəblər dayanırdı. Respublika rəhbərliyinin mövcud şəraitdə sosial-iqtisadi problemlərdən başlamış Dağlıq Qarabağdakı vəziyyətin nizamlanmasına qədər göstərdiyi acizlik, bacarıqsızlıq, səriştəsizlik, mərkəzin çirkin oyunlarının dairəsindən kənara çıxma bilməməsi sözsüz ki, ilk yerdə dayanırdı.

Bu mərhələdə Ermənistanda Azərbaycan əleyhinə çıxışlara rəvac verən, onların icraçıları olan təşkilatlar sırasına yeniləri əlavə olunurdusa, Azərbaycanda bunun olduğunu demək çətin ki, mümkün olardı. Mərkəzin nəzarətindən, demək olar ki, bir addım da kənara qoymağı bacarmayan respublika rəhbərlərindən fərqli olaraq, Ermənistandakı və vilayətdəki separatçı liderlərin başlıca məqsədi Azərbaycanın ərazi bütövlüyü pozmaqdan ibarət yeni erməni milli cəmiyyətlərinin, təşkilatlarının yaradılması aktları Dağlıq Qarabağa da keçmişdi. Beləliklə, Dağlıq Qarabağda erməni separatçı milli təşkilatlarının pozuculuq fəaliyyəti get-gedə gücləndiyi halda respublika rəhbərləri mitinq iştirakçılarına “DQMV-nin heç bir vəchlə Azərbaycanın tərkibindən ayrılmasına yol verilməyəcəyini” bəyan edirdilər [1].

Hadisələrə qiymət verilməsi tək bununla bitsəydi, bəlkə də əlavə şərhə ehtiyac qalmazdı. Vilayətdəki özbaşınalıqlardan respublikada ən tez xəbər tutan Ağdam şəhərində insanların narahatlıqlarının ifadəsi olan toplantılar, mitinqlər, demək olar ki, ətraf rayonlardan gələnlerin iştirakı ilə hər gün keçirilirdi.

1988-ci ilin fevralın 21-də Sov. İKP MK Siyasi Bürosunda qəbul edilmiş qərarla vilayətdə baş verənlər formal olaraq pislənilmiş və “DQMV XDS-nin məlum qərarının həyata keçirilməsinin mümkün olmadığı” göstərilmişdi [1]. İstər Bakıda, istərsə də rayonlarda keçirilən izdihamlı mitinqlərdə səslənən fikirlərdə sonralar yalnız taktiki gediş kimi qiymətləndirilən bu qərarın az qala vilayətdəki separatçı qüvvələrin məğlubiyyəti, vəziyyətin əvvəlki məcrasına qayıtması kimi qiymətləndirilməsi tam yanlışlıq idi.

Respublika rəhbərliyinin mövqeyi. Bu mərhələdə baş vermiş daha bir məsələ vilayətdəki erməni separatçıların gizləncə sonrakı özbaşınalığa hərtərəfli hazırlaşmaları, hətta silahlanmaları haqqında inzibati orqanlarda kifayət qədər məlumatlar olduğu halda, qəzəblənmiş insanların dinc yürüşlərinə, mitinqlərin təşkilinə hər vasitə ilə maneələr yaradılırdı. Ən pisi isə bu idi ki, vilayət ətrafı bütün rayonlarda və kəndlərdə əhalidəki soyuq və odlu silahlar toplanılmışdı. Bu azmış kimi, yürüş və mitinq iştirakçılarının hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən təqib olunması, incidilməsi xüsusi ilə dözülməz idi.

Dağlıq Qarabağdakı hadisələrin durmadan genişləməsinə etiraz mitinqləri, yürüşləri 1988-ci ilin mayında yenidən genişləndi. Etiraz çıxışlarının genişlənməsi fonunda respublika rəhbərliyi konkret səmərəli addımlar atmaq əvəzinə Bakıda, bəzi nazirliklər isə rayonlarda xırda kosmetik kadr dəyişiklikləri ilə kifayətlənirdi. Tezliklə kadr dəyişikliyi taktiki gedişlərində növbə respublika rəhbərliyinə də çatdı.

Bəzi müəlliflər həmin günlərdə K.Bağirovun vəzifədən getməsi haqqında Moskvaya ərizə ilə müraciət etməsini bildirsələr də, fikrimizcə, bu həqiqət kimi qəbul oluna bilməz. Moskvanın eyni vaxtda hər iki respublikada birinciləri dəyişməsi, həm də mərkəzin Dağlıq Qarabağ məsələsinin həllində ta SSRİ-nin dağılmasına qədər kimin günahkar olmasından asılı olmayaraq balanslı siyasət yürütməsini göstərən inkaredilməz faktlardan biri idi.

Etiraz çıxışlarının xalq hərəkatı adlandırılanlar yəqin ki, səhv etmirdilər. Fevral ayının ortalarından başlamış çıxışların ilk iştirakçıları tələbələr və ziyalılar idilər. Onların ardınca əhalinin digər kateqoriyalarından hərəkata qoşulanların sayı günbəgün artmaqda idi.

Dağlıq Qarabağdakı qanunçuluğun pozulmasına etirazlarla başlayan çıxışlar vətənpərvərlik, milli özünüdərk kimi xüsusiyyətlərin formalaşmasının başlıca göstəriciləri oldu.

Moskvanın daha bir hiyləsi. İctimaiyyətin fəaliyyətində xalq hərəkatının gedişinə ciddi təsir göstərən bir hadisədən bəhs etmək yerinə düşərdi. 1988-ci

ilin iyun ayının 18-də Azərbaycandakı vəziyyətin həddən qrtıq gərginliyini görən Moskva yeni hiyləyə əl atdı [1].SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyətində hər iki respublikanın və vilayətin nümayəndələrinin iştirakı ilə keçirilən yığıncaq - şouda M.Qorbaçov erməni separatçılarının tələblərinin qeyri – mümkünlüyünü söyləsə də, vilayətin Azərbaycan SSR ərazisində qalacağını bəyan etsə də, elə oradaca iclasın sonunda DQMV-nin idarəçiliyinin Azərbaycanın tabeçiliyindən çıxarılaraq, birbaşa ittifaq tabeçiliyinə keçməsinə bəyan etdi [1].

Bu, Azərbaycan SSR Konstitusiyasının kobudcasına pozulması demək idi. Çox təəssüf ki, yığıncaqda deyilənlər, qəbul edilmiş qərarı Azərbaycanın xeyrinə qəbul edilmiş qərar, ədalətli həll və s. kimi başa düşənlər çox, bu hiyləgər addımın arxasında nələr olduğunu, onun böyük faciənin - ərazi bütövlüyümüzün pozulmasına aparacaq fəlakətli gedişində növbəti təhlükəli addım kimi qiymətləndirənlər isə az oldu.

Məsələ bunda idi ki, ittifaq rəhbərliyi həmin vaxt Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyətin həddən artıq mürəkkəb olduğu bir vaxtda vilayətin Ermənistana birləşdirilməsinə razılığını açıq şəkildə bildirməyə risk etməyərək, problemin çoxgedişli və ya mərhələli taktikasını seçmişdi. Tezliklə vilayətin ittifaq tabeçiliyinə keçməsinə qanuniləşdirən daha bir addım atıldı. Dağlıq Qarabağa rəhbərlik üçün Xüsusi İdarə Komitəsi yaradıldı və ermənipərəst A.Volski komitənin sədri təyin edildi [4, s.29].

Xüsusi İdarə Komitəsinin vilayəti idarə etmək adı altında burada Azərbaycan idarəçiliyi adı ilə bağlı hər nə vardsa ləğv edərək, Ermənistan tabeçiliyinə keçmək üçün bütün əlindən gələnləri etdiyini söyləməklə kifayətlənirik. Onu da əlavə edək ki, Dağlıq Qarabağda vəziyyətin nə vaxtsa yaxınlaşacağına inam, burada Azərbaycanın suveren hüquqlarının bərpasına olan son ümidlərə məhz XİK-nin mənfur siyasəti nəticəsində son qoyuldu.

Bu hadisədən sonra xalq hərəkətinin gedişində müəyyən süstlük baş versə, arxayınçılıq yaransa da, lakin ziyalılardan ibarət bir qrup məsələnin həll olunmadığını bildirərək, mübarizəni davam etdirməyə çağırışlar səsləndiridilər.

Xalq hərəkəti hələlik Moskvanı, respublika rəhbərliyini Dağlıq Qarabağla bağlı operativ hərəkət edib, qanunçuluğu möhkəmlətməyə, vilayətdə artıq başlamış olan ayrılma prosesinin dayandırılmasına məcbur etmək gücündə deyildi. İctimai-siyasi cəmiyyətlərin və təşkilatların pərakəndə fəaliyyəti, bir mərkəzdən idarə edilməməsi də öz sözünü deyirdi. Çünki xalq hərəkətinin sosial bazasının genişlənməsi, qarşısına qoyduğu vəzifələrin konkretləşdirilməsi, fəaliyyət istiqamətlərinin müəyyən edilməsi olduqca vacib idi. Başqa sözlə desək, respublika rəhbərliyinin məsələni həll edəcəyinə inamını itirmiş əhalinin müxtəlif təbəqələrinin nümayəndələrinin pərakəndə fəaliyyətini idarə etmək üçün ayrıca mərkəz, əlaqələndirici rolu oynayacaq bir quruma ehtiyac vardı.

“**Meydan hərəkatı**”. Dağlıq Qarabağdakı vəziyyətin günbəgün pisləşməsi xalq hərəkatının yeni – “1988-ci ilin noyabrın 17-dən dekabrın 5-dək davam etmiş Bakının indiki Azadlıq – o vaxtkı Lenin meydanında Azərbaycan xalqının uzunmüddətli mitinqlərin keçirilməsi” [3] mərhələsində ictimai-siyasi fəallığın olduqca artması ilə yadda qaldı. Beləliklə, kütlələrin dinc formada başlayan çıxışları ilə xalq hərəkatının ən yüksək mərhələsi başladı. Bu mübarizənin əvvəlkilərdən fərqi o oldu ki, mitinq iştirakçıları Azadlıq meydanına tərk etməyərək dekabrın 5-dək gecələr də orda qalırdılar.

Sonralar “Meydan hərəkatı” adı almış bu mitinq və çıxışların gedişində yaranan başqa bir yeni cəhət onların inzibati orqanların, sovet hərbi hissələrinin qüvvələr tərəfindən törədilən bütün təqib və təxribatları aradan qaldıraraq hərəkatın gözlənilməz hadisələrə, özbaşınalığlara yol verilmədən idarə olunması idi.

Başqa bir yeni cəhət bu oldu ki, əgər əvvəlki yürüş və çıxışlara rəhbərlik, tələblərin hazırlanmasının bütün məsuliyyətini, ağırlığını, ziyalıları daşıyırdırsa, indi hərəkatın gedişində sadə peşə sahibləri olan yeni gənc liderlər də tanınmağa başladılar.

Mitinq iştirakçılarının mütəşəkkilliyini göstərən daha bir cəhət bu idi ki, təşkilat komitəsi hakimiyyət orqanlarına özlərinin tələblərini təqdim etmişdi. “Mitinq iştirakçıları tələb edirdilər ki, Azərbaycan hökuməti iqtisadi əlaqələri kəsəcəyi haqqında Ermənistanı qəti xəbərdarlıq etməlidir. Eyni zamanda, televiziyanın Topxanada nə işlər görüldüyü barədə ətraflı məlumat verməsi tələb olunurdu. Digər tələblər bu idi ki, Ağdam şəhərində qadağa saati ləğv edilsin, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində partiya və sovet orqanları buraxılsın, orada Azərbaycanın hüquqi və siyasi hakimiyyəti bərpa edilsin” [5, s.4]

Bütün mütəşəkkilliyinə, davamlılığına baxmayaraq, hərəkat iştirakçıları olan müxtəlif cəmiyyətlərin liderləri arasında müəyyən məsələlərə fərqli taktiki baxışların olması dekabrın 5-də fiziki güc tətbiq edilməsi yolu ilə mitinqlərin dayandırılması ilə nəticələndi. Məhz bu bəhs etdiyimiz fikir ayrılıqları ona şərait yaratdı ki, verilmiş tələblərin yalnız 3-ü təmin edildi.

Tələblərin təhlili də bəzi məqamları müəyyən etməyə imkan verir. Qeyd etməliyik ki, bu tələblər yekun formaya gəlib çıxana qədər hərəkat liderlərinin günlərlə diskussiyaları, bir-birinə zidd mövqeləri çıxışların mütəşəkkilliyini bir qədər azaldırdı.

Digər tərəfdən tələblərdə diqqət çəkən bir cəhət də bu idi ki, mitinqlərə rəhbərlik edənlərin bəzilərinin təkidlərinə baxmayaraq, etirazçıların belə bir mövqeyi nəzərə alınmışdı ki, guya hələ də vəziyyəti stabilləşdirmək, vilayətdəki özbaşınalığlara son qoymaq mümkün olacaq. Çünki tələblərin dördünün həlli birbaşa Moskvanın razılığı ilə həyata keçirilə bilərdi.

Hərəkətin nəticələri. Burada milli-azadlıq hərəkətinin gedişi, davamı və uğurlu sonluqla nəticələnməsi üçün mühüm məktəbi rolu oynamış meydan hərəkətinin yekunları haqqında bəzi qənaətlərimizi bölüşmək istərdik.

Əvvəla, meydan hərəkəti əvvəlki onilliklərdə, sovet rejiminin varlığı gedişində Azərbaycan cəmiyyətinin sovet ideologiyasına qarşı ara-sıra davam etmiş mübarizəsinin indiki mərhələdə daha da mütəşəkkil hal almağa getdiyini, ziyalılarımızın xalqla birləşməsi ilə mübarizəyə siyasiləşmə, mütəşəkkillik təşkilatlanma kimi yeni xüsusiyyətlər əlavə etmişdi.

Hərəkət sovet rejiminin xalqımıza təbliğ etdiyi, cəmiyyətdə hakim kəsildiyinə aid etdiyi mütilik, tabeçilik mənzərəsini aradan qaldırdı. Hərəkətin gedişində milli maraqların pozulmasına qarşı mübarizlik, çətin vəziyyətdə bir yumruq kimi birləşmək, öz qüvvəsinə inam və digər xüsusiyyətlər üzə çıxmış oldu. Hərəkət gedişində xalqımızın mübarizlik, milli birlik, şəxsi maraqları ümummilli maraqlara qurban verməyi bacarmaq kimi yüksək mənəvi əxlaqi, milli dəyərləri formalaşdı və daha da inkişaf etdi. İttifaq rəhbərliyini həmin günlərdə ciddi şəkildə narahat edən bu hərəkət ilk olaraq respublika rəhbərliyini bəzi xırda sosial-məişət xarakterli güzəştlərə getməyə vadar etsə də, lakin bundan irəli getmək mümkün olmadı.

Meydan hərəkətinin sona çatdırılmamasının səbəblərini onun təşkili, idarə edilməsindəki bir sıra nöqsanlarla da izah etmək olar. Çünki hərəkətin sıraları genişləndikcə, meydana heç bir siyasi təcrübəsi, tarixi biliyi, vilayətdəki hadisələr haqqında lazımi qədər xəbəri olmayan, birbaşa fabrik-zavoddan gələn gənclərin hərəkətin idarə olunmasında rolu artırdı. Belələrinin lideri rolunu oynayan N.Pənahovun fikirlərinin hərəkətin daha təcrübəli iştirakçıları olan, vaxtı ilə sovet rejiminin təqiblərinə məruz qalmış insanların, o cümlədən İ.Mustafayev, B.Vahabzadə, S.Əliyarov və başqaları təklifləri ilə hesablaşmaması, eyforiyaya uyması da öz sözünü demiş oldu.

Hərəkətin bu cür sonluqla başa çatmasına baxmayaraq, onun müsbət nəticələri də az olmadı. Belə ki, ittifaq rəhbərliyində və respublikanın daxilində vəziyyətin ağırlaşmasında, siyasi sabitliyin pozulmasında maraqlı olan bəzi qüvvələr hərəkət üzərində qələbəyə əmin olsalar da, bu belə deyildi.

Yol verilmiş nöqsanların bəlkə də başlıca səbəblərdən biri hərəkəta başçılıq edəcək vahid ictimai-siyasi təşkilatın olmaması idi. Bu təcrübə ittifaq üzvləri arasında Baltikyanı respublikalarda vardı və oradakı böyük əksəriyyəti ziyalılardan ibarət olan Xalq Cəbhəsi təşkilatı sovet rejiminə qarşı, onun bütün təxribatlarının qarşısını uğurla almaqla, mübarizəni başa çatdırıb sonda öz ölkələrinin ittifaqdan, çıxmasına nail ola bilmişdilər.

Ziyalıların əksəriyyəti hərəkəta başçılıq edəcək vahid siyasi partiya və ya digər bir qurumun, təşkilatının zərurliyini qəbul etsələr də, hətta bu istiqamətdə bəzi təşəbbüslər göstərsələr də, meydan hərəkəti günlərində bu məqsədə nail olunmadı. Halbuki, bu olduqca vacib idi. Çünki həmin günlərdə xalq ilə

hakimiyət strukturları arasında qüvvələr nisbətində bir növ müvazinət yaranması, ilk vaxtlar hakimiyyətin daha da kütləviləşməsindən ehtiyat edilməsi bu yolda daha konkret və operativ addımlar ataraq belə bir mərkəzin yaranmasını mümkün edirdi.

Meydan hərəkatının məhdudiyətlərindən biri də tək respublikadakı şəraitin deyil, həm də mövcud siyasi sistemin potensial imkanlarını sonadək düzgün qiymətləndirilməməsi idi. İlk növbədə başa düşülməli idi ki, Dağlıq Qarabağdakı vəziyyəti, onunla bağlı gərginlik, qeyri-stabillik yaradan halları xalq öz taleyinə sahib çıxmamış, yaxud SSRİ Konstitusiyasında bəyan edilən suverenlik hüququnun formal xarakter daşdığını mövcud siyasi reallıqlar daxilində həlli qeyri-mümkün idi.

Meydan hərəkatının uğursuzluqla başa çatmasının digər bir səbəbi ölkədə, siyasi islahatların yenidən başladığı vaxt Azərbaycandakı siyasi cəmiyyət və təşkilatların fəaliyyət təcrübəsinin azlığı, dəqiq desək, olmaması idi. Cəmi bir ilə yaxın müddətdə mürəkkəb siyasi vəziyyətdə yeganə düzgün çıxış yolunu seçmək imkanınamalik olmaq bu vəziyyətdə qeyri-mümkün idi.

Bütün bunlara baxmayaraq, hərəkatın uğurları da, səhvləri də ən qısa müddətdə təhlil edilərək 1989-cu ilin əvvəlindən başlayan milli-azadlıq hərəkatının səmərəsinin artırılmasına imkan verərək, qarşıda duran başlıca siyasi hədəflərə çatmağı bir az yaxınlaşdırmağa kömək etdi.

Beləliklə, təxminən iki həftəlik meydan hərəkatı XX əsrin sonlarında ərəzi bütövlüyümüz uğrunda, milli-mənəvi dəyərlərin qorunması uğrunda mübarizədə ən şərəfli səhifə demək idi. Bu hərəkat həm də əsas insan hüquqları və azadlıqları, demokratik dəyərlər uğrunda mübarizədə yaddaqalan hadisəyə çevrildi. Bu mübarizə xalqımızın milli mənliliyinin ifadəsinin, ləyaqətinin nümayişinə çevrildi və dünyaya xalqımızın öz təbə vəziyyəti ilə hesablaşmaq niyyətində olmadığını sübut etdi.

Təhlillərimizdə meydan hərəkatı, onun müxtəlif çalarları ilə bağlı bir çox məsələlərdən bəhs etsək də, vaxt keçdikcə, illər ötdükcə hərəkatla bağlı müəyyən məsələlərə yenidən qayıdılması, onların fərqli baxış bucağından təhlilinin vacibliyini etiraf etməliyik. Belə məsələlərdən biri üzərindəyərəcə dayanmaq istərdik. Həmin hadisələr vaxtı respublika rəhbərliyinin, hüquq mühafizə orqanlarının hadisələrə, xalq hərəkatı iştirakçılarına münasibətinə şablon mövqelərdən yanaşmaq, müxtəlif yersiz damğalar vurmaq da düzgün olmazdı. İş bundadır ki, adı çəkilən tərəflər sözsüz ki, hakim sovet rejimi və ideologiyasının xidmətində durmaları ilə yanaşı, milli-azadlıq hərəkatı, onun üzvlərinə münasibətdə milli mənafeələrə qarşı açıq çıxmaq kimi mövqelərdən uzaq olmuşlar. Bu ifadəni rejimin və siyasi sistemin əksər üzvlərinə aid etmək daha ədalətli olardı.

Bütövlükdə bu iki qüvvə milli-azadlıq hərəkatını nəzarətdə saxlamağa, milli-azadlıq çıxışlarının birbaşa rejimin dayaqlarının sarsıtılmasına gətirib

çıxarmasının qarşısını almaq vəzifələrini əsas götürsələr belə, qalan prinsipial məsələlərdə xalqla, hərəkətlə həmrəy idilər. N.Nərimanovdan başlayaraq, H.Əliyevə qədər Azərbaycan rəhbərlərinin Moskvanın milli maraqlarımıza qarşı yönələn, ərazi bütövlüyümüzə qəsd hazırlayan çirkin planların pozulmasına necə böyük çətinliklərlə nail olmaları xalqın yaddaşlarına birdəfəlik yazılmışdı.

Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin yaranması.1988-ci ilin ortalarında bir qrup ziyalılar xalq hərəkətinə rəhbərlik edəcək bir təşkilatın – “Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin (AXC) yaradılması üçün fəaliyyətə başladı.Sovet İmperiyasına qarşı mübarizə aparıb Azərbaycanın siyasi müstəqilliyini bərpa etmək ziyalılarımızın nail olmağa çalışdığı ən əsas məqsəd idi.Bu və digər məsələlərin həlli Azərbaycan xalqının kütləvi milli azadlıq hərəkətinə rəhbərlik etmək və onu məqsədyönlü təşkil etmək üçün siyasi partiyanın yaradılmasını tələb edirdi. Bu tarixi zərurətə cavab olaraq 1988-ci ilin sonunda Azərbaycan Xalq Cəbhəsi (AXC) yaradılması üçün fəallıq yenidən artdı [2, s.17].

AXC-nin yaradılması Azərbaycanda siyasi millətçiliyin daha da güclənməsinə işarə idi. AXC qeyri-iradi xalq hərəkətini aparmağa və onu ölkənin son dərəcə mühüm problemlərinin həllinə yönəltməyə qadir olan bir qüvvə idi. Lakin həmin vaxt bəzi çətinliklər, o cümlədən təşkilatın proqramındakı məsələlərə fərqli baxışlar, rejimin yaratdığı süni maneələr və digər səbəblərdən təşkilatın səmərəli fəaliyyətinə mane olurdu.

AXC-nin yaradılması üçün təşkilat qrupu hələ 1988-ci ilin yayında fəaliyyətə başlamışdı. Lakin Dağlıq Qarabağda və respublikadakı gərgin siyasi vəziyyətdə bu baş tutmadı. Bu sahədə işlər 1989-cu ilin əvvəlindən başlayaraq yenidən fəallaşdı.“1989-cu il iyulun 16-da Bakı şəhərində Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin təsis konfransı keçirildi və Meydan hərəkətinin fəallarından olan Ə.Elçibəy onun sədri seçildi” [3].

“Bəzi obyektiv (Azərbaycan xalqının milli azadlıq hərəkətini təcavüzkar bir hərəkət kimi təqdim etməyə çalışan xarici dövlətlərin məxfi xidmət orqanlarının təxribatçılıq fəaliyyəti; Rusiyanın Ermənistanı göstərdiyi hərbi yardım) və subyektiv səbəblərə (Azərbaycanda milli hərəkətin nəzəri bazasının olmaması; AXC rəhbərlərinin əksəriyyətinin peşəkar keyfiyyətlərinin aşağı səviyyəsi; AXC daxilində parçalanma) görə AXC göstərilən tarixi vəzifələri həyata keçirə bilmədi” [6, s.34].

Sovet rəhbərliyi, daxili və xarici düşmən qüvvələr Azərbaycanda milli hərəkəti sıxışdırmaq üçün bu vəziyyətdən istifadə edərək AXC-nin təcavüzkar bir hərəkət kimi qələmə verirdilər.

AXC-nin yaranması xalqımızın milli-azadlıq hərəkəti tarixində tam fərqli bir mərhələnin başlanğıcını qoydu.Bu, elə bir vaxt idi ki, Dağlıq Qarabağda, Şuşa şəhəri istisna olmaqla, Azərbaycan hakimiyyəti heç bir təsir gücünə malik deyildi. Erməni separatçıları vilayətdə yaşayan bütün azərbaycanlı yaşayış məntəqələrini təmizləmək üçün son tədbirlər planının icrasına başlamışdılar.

Həmin ilin sentyabrında AXC rəsmi qeydə alındı, cəmiyyətin mətbuat orqanı - "Azərbaycan" qəzetinin nəşri başladı. Məhz o günlərdə vilayətdəki vəziyyətdən hədsiz dərəcədə narazılıq çıxışlarının yeni dalğası, demək olar ki, respublikanın bütün şəhər və rayonlarını əhatə etmişdi. AXC əhalinin tələblərinin vahid proqram şəklində salınmasında həlledici rol oynadı. Rəsmi idarəçilik funksiyaları olan respublika rəhbərliyinin passivliyindən ümidləri kəsilmiş kütlə indi siyasi fəaliyyət təcrübəsi az olan, inzibati-idarəçilik funksiyalarına malik olmayan AXC-yə üz tutdu.

1989-cu ilin iyul-avqust aylarında mitinqlərin və kütləvi etiraz çıxışlarının yeni dalğasının bir istiqamətə yönləndirilməsində, Dağlıq Qarabağda XİK-nin buraxılması, vilayətdə komendant saatının ləğvi və digər tələblərdən ibarət tələblər proqramının hazırlanması respublika rəhbərliyinin mövqələrinə təzyiqlərin gücləndirilməsində AXC-nin mühüm rolu oldu.

Sovet rejimi dövründə Azərbaycanda ən kütləvi ictimai təşkilat sayılan AXC-nin fəaliyyətindən, xüsusi ilə də, Dağlıq Qarabağ konfliktinə münasibətdə tutduğu prinsiplial mövqedən bərk narazı qalan Moskva təşkilatın nüfuzuna zərbə vurmaq, onun fəaliyyətinə birdəfəlik son qoymaq üçün müxtəlif çirkin planlar tərtib edir, təxribatlar hazırlayırdı.

İqtidarın xalq hərəkətinin imkanlarından istifadə edə bilməməsi. 1990-cı ilin payızında Moskvanın bu planlarına daxil olan hərəkətlərdən biri Bakıda ikinci Sumqayıt faciəsini təkrarlayacaq erməni qırğınları törətmək idi. Yalnız ziyalıların, xüsusi ilə də AXC fəallarının bundan xəbər tutub, respublika rəhbərliyinə təxribatın qarşısının alınması üçün kömək etməsindən, əhali arasında müvafiq izahedici söhbətlər aparılmasından sonra həmin vaxt böyük bir faciənin qarşısını almaq mümkün oldu. Lakin təəssüf ki, bu cəhd Moskvanın bu cür çirkin, cinayətkar siyasi planlarında da sonuncu addım olmadı.

Azərbaycan idarəçiliyi postuna heç də təsadüfi olmayaraq "tapılan" və təyin edilən Ə.Vəzirov kimi milli maraqları, vilayətdəki suveren hüquqlarımızın pozulmasını bu cür yüksək vəzifəyə dəyişməyə razılıq verən şəxsin XİK-nin törətdiyi özbaşınalılıqlar haqqında faktiki olaraq öz mövqeyini bildirməməsi, münasibət göstərməməsi də öz sözünü dedi. "Bu mövqeyi xalqın mənafeyinə münasibətdə açıqcasına satqınlıq kimi qiymətləndirmək də olardı" [8, s.65].

Dağlıq Qarabağ hadisələrinin, xüsusi olaraq Sumqayıt faciəsinin səbəbləri, mahiyyəti barədə akademik, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Z.Bünyadovun ittifaq qəzetlərinə göndərilmiş onlarla məktublarının çap edilməməsi bu mövqedən irəli gəlirdi. Fikrimizcə, Z.Bünyadovun "Niyə Sumqayıt?" adlı məqaləsində "vəziyyətin bu dərəcəyə gəlib çatmasında ittifaq rəhbərinin erməni millətçiliyini açıqca müdafiə etməsi, SSRİ DTK-nin faciənin hazırlanmasında birbaşa iştirakı və digər faktlara açıq, kəskin münasibət bildirməsi ciddi yanaşma demək idi" [7, s.25].

1989-cu ilin gedişi Azərbaycan SSR-də ictimai-siyasi vəziyyətin durmadan kəskinləşməsi, respublika rəhbərliyi və onun əhatəsinin vəziyyətin gedişinə azacıq təsvir göstərməkdə aciz durumu ilə müşayiət olunurdu. “1989-cu ilin yazında Moskvada SSRİ xalq deputatlarının ilk qurultayında baş verənlər, qeyd etdiyimiz vəziyyətin əksi idi” [8, s.49].

Burada demək olar ki, bütün ittifaqın, ilk növbədə M.Qorbaçovun qarşısında Ermənistan SSR-dən seçilmiş deputatlar, xüsusi ilə erməni haqsızlıqlarını qanuniləşdirmək üçün ciddi cəhdlə çalışan, SSRİ-nin dağılmasından sonra Rusiya Federasiyasının ilk prezidenti B.Yeltsinin milli məsələlər üzrə köməkçisi olmuş “Q.Staravoytova Azərbaycan rəhbərliyinin ünvanına iftira və böhtanlar səsləndirməkdə bir növ yarışa girmişdilər” [8, s.49]. İş o yerə çatmışdı ki, bu üzdənirəq deputatlar vilayətdə və Ermənistan SSR-də baş verənlərdə birbaşa Azərbaycan xalqının günahlandıraraq onun ünvanına təhqirlər söyləməkdən belə çəkinməmişdilər.

Bu mənzərənin qurultayda iştirak edən deputatlarımızın, 1-2-ni çıxmaq şərtilə, erməni iftiralarını təkzib etməkdə belə tam acizlik göstərmələri ciddi siyasi məsuliyyətsizlik idi. Deputatlarımızın əksəriyyətinin rus dilində danışmağı bacarmaması, incəsənət sahəsində tanınmış, hətta təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olan, siyasətdən başı çıxmayan insanlar olması isə düşmən qarşısına silahsız çıxmaqdan da ağır idi.

Vəziyyətin belə hal alması, nəinki respublika əhalisini, həm də onun hüduqlarından kənarında yaşayan həmvətənlərimizi belə ciddi narahat edirdi. Həmin günlərdə insanların respublika rəhbərliyinə, ziyalılarımıza ünvanlanan məktublarında vəziyyətdən ciddi narahatçılıq və narazılıq ifadə olunurdu. Bu məktublarn birində deyilirdi ki, “necə olmuşdur ki, SSRİ xalq deputatlarının qurultayına Azərbaycan SSR-dən bu cür zəif deputat korpusu seçilmişdir?” [8, s.49-50].

1989-cu ilin bütün gedişi boyu insanları ciddi şəkildə narahat edən, əsəbiləşdirən hallar sözsüz ki, xalq hərəkatının gedişində ən çox müzakirə edilən, fikir ayrılıqları yaradan problemlərin hakimiyyət strukturları tərəfindən həlli imkanları hələ də qaldığı halda hakimiyyət tamam başqa yolla getməyi qərara almışdı. Moskvanın Dağlıq Qarabağla bağlı qeyri-rəsmi planlarının məzmununu dəyişməyə məcbur edə biləcək ictimai və ya vətəndaş həmrəyliyinə nail olmaq üçün heç bir praktik addımlar atılmadı. Əksinə, ənənəvi metod və üsullardan istifadə edərək, xalq hərəkatının adi iştirakçıları, hərəkatda təmsil olunan cəmiyyət və təşkilatlar arasında nifaq salmaqla, onları cəmiyyətin birinci dərəcəli problemini diqqətdən yayındırmağa bir sıra cəhdlər göstərilmişdi.

Nəticə. Bu gün dünyada, yaxın və uzaq sərhədlərimizdə baş verən hadisələr dövlət müstəqilliyimiz üçün yeni təhdidlərin tam aradan qaldırılmadığını, qaldığını görməyə, duymağa sövq edir. 2020-ci ildə 44 günlük Vətən

müharibəsi ərazi bütövlüyümüzün bərpa edilməsinin necə böyük çətinliklərlə qazanıldığını bir daha göstərdi. Dövlət müstəqilliyinin bərpasına aparan son 5-6 illik gərgin siyasi mübarizə dövrü, ondan keçən 30 illik dövr bizi hər an sayıq olmağı, baş verəcək təhlükəli anları irəlicədən görüb, qarşısının alınmasını çox vacib vəzifə kimi müəyyən edir.

Eyni zamanda məhz araşdırdığımız proses və hadisələrdən müəyyən nəticələr çıxarılması da vacibdir. Apardığımız təhlillər göstərdi ki, dövlətçiliyimiz, müstəqilliyimiz o halda möhkəm ola bilər ki, bütün xalq milli maraqlarımızın aliliyi, dövlət müstəqilliyimizin toxunulmazlığı ideyası ətrafında vahid cəbhədə birləşsin.

Araşdırmalarımız bizə belə bir həqiqəti də anlatdı ki, Azərbaycan haqqında həqiqətlərin, ümumilikdə, Azərbaycanın dünyada tanınması, dövlət müstəqilliyimizin daha da möhkəmləndirilməsi üçün bundan sonra da çox ciddi işlər görməliyik.

Ədəbiyyat

1. Ağayev Nəsir. Meydan hərəkəti barədə. [Elektron resurs] / URL: <https://azrefs.org/elman-ceferli-tebriz-agayev.html?page=5> [müraciət tarixi: 31.01.2017]
2. Balayev Aydın., MirzəRasim. 20 Yanvar hadisələri. Sənədlər, mövqelər, şərhlər (1990-2000). Bakı: Çarşıoğlu, 2000. - 242 s.
3. Dövlət müstəqilliyinin bərpası və qorunub saxlanması [Elektron resurs] / URL: http://republic.preslib.az/az_a3.html [müraciət tarixi: 16.08.2017]
4. Mehdiyev R.Ə. Azərbaycanlılara qarşı soyqırım gerçəklikləri. (Azərbaycan, rus və ingilis dillərində) / R.Ə. Mehdiyev. - Bakı: 2000. - 204 s.
5. Mirzəbəyli, İttifaq. Yeni tariximizin əlamətdar səhifələrindən biri - Dirçəliş Günü // Xalq. – 2018. - 18 noyabr. s.4.
6. Nəcəfov Etibar. Azərbaycan milli azadlıq hərəkətinin xüsusiyyətləri // - Bakı: Azərbaycan bu gün və sabah, - 2007. - №5, - s.29-38.
7. Буниятов Зия. Почему Сумгаит? // İrs-наследие, - Баку: 2003. № 5, с. 24-27.
8. Помпеев Ю.А. Кровавый омут Карабаха / Ю.А. Помпеев. - Азербайджан, Баку: 1992. 208с.